

Woorden Weven

ISBN 978-90-5972-940-7 (paperback)
ISBN 978-90-5972-941-4 (ebook)
ISBN 978-90-5972-949-0 (pdf)

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888
info@eburon.nl / www.eburon.nl

© Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Woorden Weven

Betekenis en samenhang van woorden in Indo-Europees verband

Eddy van der Maarel

Eburon
Delft 2014

Voorwoord

Dit boek gaat hoofdzakelijk over de betekenis en samenhang van Nederlandse woorden in vergelijking met die in de verwante Germaanse talen Fries, Duits, Engels en Zweeds, en meer incidenteel in nog 10 andere talen. Dat is verwoord in de ondertitel van dit boek. Tijdens het onderzoek voor het boek realiseerde ik me dat opvallend veel Nederlandse woorden zijn opgebouwd door korte basiswoorden te combineren. Net als het combineren van woorden tot zinnen lijkt dit op het weven van woorden, Dit idee (dat al 2000 jaar geleden door de Romeinse dichter Marcus Fabius Quintilianus bleek te zijn ontwikkeld) leidde tot de hoofdtitel van het boek. Sinds mijn vrouw Marijke weefwerken maakt (zie de omslag) ben ik met weven vertrouwd geraakt.

Het vergelijken van woorden leidde tot ontdekkingen en veronderstellingen over de samenhang van deze vaak belangrijke sleutelwoorden in onze taal. Vaak zijn de betrokken woorden in de Germaanse talen zeer verwant met elkaar, terwijl er tevens interessante verschillen in betekenis zijn. Veel van de ontdekkingen leiden tot conclusies of hypothesen over historische veranderingen. Die werpen dan weer een ander licht op de samenleving van onze tijd. Als vanzelf vloeiden daarbij ecologische, sociale, kunstzinnige en economische opvattingen uit de pen. Belangrijke uitgangspunten zijn daarbij de begrippen waarheid en vrijheid en de historische dominantie van ‘rechts’ over ‘links’ en van ‘concurrentie’ over ‘coöperatie’.

De taalkundige vergelijkingen zijn gegroepeerd in korte essays, die elk over een bepaald thema gaan. In de Inleiding wordt iets verteld over de geschiedenis van de betrokken talen en wordt de werkwijze uitgelegd. Die kan natuurlijk ook als naslagtekst worden gebruikt terwijl men een essay leest.

Deze ontdekkingen en het plezier dat ik eraan beleef wil ik graag met anderen delen. De stukjes hebben als verzamelnaam ‘Een Waar Woord’. Dat is een uitspraak die we als treffend en actueel beschouwen en waar we geloof aan hechten. Meer nog is het een stelling die je ogen opent en waarover je moet nadenken. Hier en daar vertel ik iets over ervaringen in mijn vakgebieden, biologie en muziek. Ook die kunnen misschien een paar ogen of oren openen.

Deze essays waren oorspronkelijk opgezet als columns, maar bleken in die vorm geen toekomst te hebben. Toen ontstond in een rustige fase in de herfst van 2012, na het voltooien van een ander boek, het idee om het aantal stukjes flink uit te breiden en er een boek van te maken. En dat is er nu. De stukjes hebben hun karakter als zelfstandig essay behouden. Men hoeft het boek dan ook niet achter elkaar uit te lezen. Uiteindelijk zijn het 60 stukjes geworden. Dat past mooi bij het fascinerende 60-tallige stelsel, het meest ingewikkelde dat ons bekend is (zie essay 57). De 60 essays zijn gegroepeerd in blokken van vijf. Elk blok wordt ingeleid met de titels en een illustratie bij elk essay. De illustraties zijn een bonte mengeling van gekopieerde en originele, fraaie en minder fraaie, en op oude en nieuwe onderwerpen betrokken afbeeldingen.

Op deze wijze met de taal omgaan lijkt voor de hand te liggen, maar ik heb tijdens het schrijven tot mijn verrassing geen vergelijkbare studies ontdekt. Tot in november 2013 het boekje Taalamuses van René van Rijckevorsel verscheen. Het bevat 126 lichtvoetige stukjes over uiteenlopende onderwerpen – bijna allemaal andere dan in mijn boek! – die deels op vergelijkbare, zij het eenvoudiger wijze worden behandeld.

De essays in mijn boek vormen zwaardere kost dan de amuses, maar naar ik hoop vinden ook zij hun weg.

Dankwoord

Allereerst dank ik collectief vele vrienden en kennissen die opmerkingen en vragen hebben bijgedragen, ook naar aanleiding van taalkundige beschouwingen in het Engels in onze eindejaarsbrieven. Meer persoonlijke dank ben ik verschuldigd aan dr. Hans M. Heijbroek, bosbouwkundige, voor discussies over namen van bomen, en dr. Águst Bjarnason, bioloog te Reykjavik, voor het mij inwijden in het IJslands en het schenken van het standaard etymologisch woordenboek van het IJslands en het geven van commentaar en aanvullingen. Verder dank ik mijn vrouw Marijke van der Maarel-Versluys, bioloog en redacteur, die al ruim 30 jaar met mij meedenkt over woorden en uitdrukkingen, en die de hele tekst heeft geredigeerd, alsmede onze dochter Annette van der Maarel, kunsthistorica, die eveneens het volledige manuscript heeft doorgewerkt en die met haar opmerkingen heeft bijgedragen tot de duidelijkheid en leesbaarheid van de tekst.

Ten slotte dank ik dr. Maarten Fraanje, directeur van de Uitgeverij Eburon, voor zijn enthousiaste begeleiding van de productie van het boek en Peter van der Horst voor zijn nauwkeurige redactie en correctie van de tekst.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Dankwoord	5
In de tekst gebruikte afkortingen, woordenboeken en vreemde tekens	8
Elektronische bijlagen	8
Inleiding	9
Waar het om gaat in dit boek	9
Iets over de ontwikkeling van de Indo-Europese talen	9
Talen die zijn bestudeerd en geraadpleegd	11
Iets over Proto-Indo-Europese oervormen	12
Iets over de geschiedenis van de Germaanse talen	12
Klankverschuivingen	14
Over de opbouw van Germaanse woorden	14
Over de oorsprong en over de waarheid	16
1 Terug naar de oorsprong	18
2 De waarheid heeft vele gedaanten	20
3 Waar of niet? Waarschijnlijk niet	22
4 Omgaan met de waarheid	24
5 Echt, onecht of vals	26
Over de Indo-Europese mens en maatschappij	28
6 Over de beleving van hemel en aarde	30
7 Over de Indo-Europese mens en diens familie	32
8 Over de Indo-Europese sociale structuur	34
9 Over het leven van alledag	36
10 Over gezondheid en ziekte	38
Verder over de Indo-Europese mens	40
11 Recht van lijf en leden	42
12 Over de zintuigen	44
13 Over lichaam en geest	46
14 Over heelmeeesters en heiligen	48
15 Over kruiden en onkruiden	50
Het Indo-Europese leven op het land	52
16 De jaargetijden	54
17 Over natuur en natuurlijke hulpbronnen	56
18 Bomen van belang	58
19 Van vruchten, granen en groenten	60
20 Mens en dier	62
Werk en werkverdeling bij de Indo-Europeanen	64
21 Over voedselvoorziening	66
22 Bouwnijverheid	68
23 Textielnijverheid	70
24 Aanval, verdediging, verzoening	72
25 Over recht en rechtspraak	74

Ongelijkheid en discriminatie bij de Indo-Europeanen	76
26 Over dure dieren en onvrije vrouwen	78
27 ‘Man Vrouw Maatschappij’	80
28 Rechts en links, sterk en zwak	82
29 Hoog en laag, goed en slecht	84
30 Nog meer kwaad, maar ook goede doelen	86
Bezigheden binnenshuis en buitenshuis	88
31 Over wonen	90
32 Over voeden en opvoeden	92
33 Ambachten en beroepen	94
34 Reizen en trekken	96
35 Spel en sport	98
Grepen uit het sociale leven	100
36 Over trouw en trouwen	102
37 Van verloven, vrijen en vrijheid	104
38 Loven, beloven, geloven	106
39 Omgangsvormen	108
40 Over duur en duurzaam	110
In geuren en kleuren	112
41 Van licht naar donker	114
42 Alle kleuren van de regenboog	116
43 Kleuren in het brein	118
44 Kleurrijke taal	120
45 Over geur en smaak	122
Natuur en milieu	124
46 Natuurlijke historie	126
47 De levende natuur	128
48 Potjeslatijn voor planten	130
49 Natuurbeheer en wanbeheer	132
50 Milieu en milieubeheer	134
Muziek en andere kunsten	136
51 De taal van de muziek	138
52 Muziek maken	140
53 De natuur in de muziek	142
54 Meer over Johann Sebastian Bach	144
55 Uit de kunst	146
Taalkundige en andere bespiegelingen	148
56 Over ruimte en tijd	150
57 Rekening houden met elkaar	152
58 Over klinkers en medeklinkers	154
59 Spreken en schrijven	156
60 Germaanse talen, Nederlandse visies	158
Algemene literatuur	160
Bronvermelding bij de figuren	162
Register	164

In de tekst gebruikte afkortingen, woordenboeken en vreemde tekens

In vreemde woorden zijn afkortingen voor talen toegevoegd:

CZ = Tsjechisch; DE = Duits; DK = Deens; EN = Engels; ES = Spaans; FK = Fries; FR = Frans; GK = Grieks; IS = IJslands; IT = Italiaans; LN = Latijn; NL = Nederlands; ND = Nederlands dialect; NO = Noors; SE = Zweeds; WE = Welsh; PIE = Proto-Indo-Europees.

Veel gebruikte woordenboeken zijn CHW = Chronologisch Woordenboek (van der Sijs 2010a); DVD = Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal, de ‘Dikke Van Dale’ (Geerts & Heestermans 1992); EW = Etymologisch woordenboek gecombineerd met de eerste letter van de lands- of taalcode: Nederlands^{EWN} (van Veen & van der Sijs 1993), Duits^{EWD} (Seebold 1999), Engels^{EWE} (Onions 1983), Zweeds^{EWS} (Hellquist 1989), IJslands^{EWI} (Magnússon 1989) en Frans^{EFW} (Baumgartner & Ménard 1996).

Nederlandse gegevens uit het EWN en andere bronnen (Nicoline van der Sijs 2010b) zijn gedigitaliseerd in de Etymologiebanc^{ETB}; IED = Indo-European Etymological Dictionary (Lubotsky cum suis; zonder jaartal); OIP = Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World (Mallory & Adams 2006).

Van de vreemde tekens worden de volgende toegelicht:

1. Een afsluitend streepje in de oervorm betekent dat het om een stam gaat waaruit andere woorden kunnen worden gevormd.
2. ‘u^’ (dakje hoort onder de u) = ‘u_w’; ‘k^’ (dakje hoort boven de k) = k^h.
3. Enkele letters in de oervormen kunnen in hun uitspraak als volgt worden benaderd: ā = aa; ē = ee; ō = oo; ū = oe; ə = è, uh; u_w = oew; k^h = h; þ = th (als in het Engels en IJslands); ð = dh (als in het IJslands).

Elektronische bijlagen

- E1. Literatuurreferenties bij de Inleiding en de 60 essays
- E2. Volledige series Germaanse woorden
- E3. Overzicht van Proto-Indo-Europese oervormen volgens Pokorny-Lubotsky
- E4. Transliteratie van Proto-Indo-Europese lettersymbolen
- E5. Lengte van 50 zelfstandige naamwoorden gerelateerd aan gebruik en beheer van het landschap
- E6. Lengte van 50 zelfstandige naamwoorden gerelateerd aan gebruik en beheer van het kustmilieu
- E7. 50 Nederlandse samenstellingen met equivalenten in andere talen
- E8. 50 Nederlandse en Duitse samenstellingen met val respectievelijk Fall

Inleiding

Waar het om gaat in dit boek

Als je verschillende verwante talen kent, bijvoorbeeld Nederlands, Duits en Engels, kan het je opvallen dat woorden voor een bepaald begrip er hetzelfde uitzien en kennelijk hetzelfde betekenen, ook al varieert de spelling. Vaak is de betekenis precies dezelfde, zoals bij de beuk, een boom die in het Duits *Buche* heet en in het Engels *beech*. In andere gevallen varieert de betekenis, al is er meestal wel een verband. Neem het woud, dat door beuken of andere boomsoorten wordt gevormd. Het Friese *wâld* en het Duitse *Wald* betekenen net zoals woud een oud, ongerept bos. Het Engelse *wood* daarentegen betekent vooral bos dat in gebruik is. En *wood* betekent ook hout. Voor ‘woud’ heeft het Engels *forest*. Het Zweeds heeft voor woud het ons vreemd voorkomende *skog*, dat verwant is met baard, maar wel het met *wood* verwante *ved* voor hout. Om die woorden onder één noemer te brengen moeten we hun herkomst nagaan. De vijf genoemde talen behoren tot de Germaanse talen en hebben een gemeenschappelijke oorsprong in het ‘Proto-Germaans’¹ (= literatuurverwijzing 1 bij de Inleiding in de elektronische bijlage E1).

Als we de vergelijking uitbreiden naar het Frans vinden we *forêt* voor woud en *bois* voor bos, én voor hout; de Spaanse en Italiaanse termen zijn *forest*^{ES}, *bosque*^{ES} en *foresta*^{IT}, *bosco*^{IT}, en de overeenkomst is duidelijk. Deze Romaanse talen blijken overeenkomsten te hebben met de Germaanse, maar vertonen ook aanzienlijke verschillen. Blijkbaar hebben ook de Germaanse en Romaanse talen een gemeenschappelijke oorsprong, die verder teruggaat in de geschiedenis dan het Proto-Germaans. En zo is men tot de veronderstelling gekomen dat deze, en nog vele andere talen voortkomen uit een Indo-Europese ‘oertaal’².

Iets over de ontwikkeling van de Indo-Europese talen

Over de differentiatie van deze oertaal zijn door taalkundigen en archeologen uiteenlopende hypothesen en theorieën ontwikkeld. Wat er in dit boek over wordt gezegd is daarom algemeen gehouden. Het volk dat deze oertaal, het Proto-Indo-Europees (PIE), sprak, moet tussen de 6000 en 9000 jaar geleden ergens in Anatolië en/of ten noorden of oosten van de Zwarte Zee hebben gewoond, met name op de steppen van de Oekraïne tot aan de Kaspische Zee. Ook wordt gedacht aan een eerste basis in Anatolië en daarna een verplaatsing van de meeste bewoners naar het genoemde steppengebied en van daar uit de diaspora in vele richtingen. In een recente studie (Bouckaert et al. 2012; zie Algemene literatuurlijst)³ wordt Anatolië als bakermat bevestigd en de tijdsduur sinds de eerste differentiatie op 8000-9500 jaar geschat. Deze differentiatie zou in eerste instantie zijn voortgekomen uit een verspreiding oostwaarts naar India en westwaarts naar Griekenland en via de Balkan naar alle delen van Europa. Het onderzoek van Bouckaert et al. is overigens onmiddellijk afgekraakt door taalkundigen⁴. De oorzaken van deze volksverhuizingen (calamiteiten, oorlog, voedselgebrek, op zoek naar het ‘beloofde land’?) zijn onbekend.

Het Proto-Indo-Europees is tijdens deze diaspora uiteengevallen in minstens 12 taalgroepen: Anatolische, Tocharische, Armeense, Albanse, Griekse, Iraanse, Indische, Slavische, Baltische, Keltische, Italische en Germaanse talen. Deze hebben zich gedifferentieerd in de circa 400 talen die we nu kennen, alsmede een aantal uitgestorven talen.

De Indo-Europese oertaal was ingewikkeld, met acht naamvallen, ingewikkelde werkwoordsvormen, verbuigingen en klinkerwisselingen. Het is wonderlijk waarom deze oertaal zo complex was, en alleen gesproken en niet geschreven werd. Wel is de grammatica

van de uit het PIE ontstane taalgroepen vereenvoudigd. Zo resteren in de Germaanse talen nog slechts vier naamvallen, de 1e (nominatief), 2e (genitief), 3e (datief) en 4e (accusatief). De 5e naamval was een aanspreekvorm (vocatief), de 6e betrof een handeling, de plaats waarvandaan (ablatief), de 7e gaf de locatie aan (locatief) en de 8e naamval het ‘door middel van’ (instrumentalis). Van deze naamvallen zijn in het Nederlands alleen enkele archaïsche uitdrukkingen overgebleven, zoals ‘des’ (8e naamval) in ‘des te beter’.

Alle taalgroepen, en daarbinnen de afzonderlijke talen zoals het Nederlands, zijn sterk veranderd vergeleken met het PIE, wat betreft grammatica, woordenschat en uitspraak (Mallory & Adams 2006). Zelfs binnen een taalgroep kun je elkaar meestal niet meer verstaan. Toch is er nog heel wat gemeenschappelijks en daar gaat het hier vooral over!

Veranderingen in talen kunnen ontstaan door ‘mutaties’: veranderingen in spelling en uitspraak, en ook in betekenis. Ook werden en worden nieuwe, autochtone woorden gevormd om nieuwe zaken te benoemen. Sinds het Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal^{DVD} onze standaard is worden nieuwe woorden daarin opgenomen. Verder werden woorden overgenomen (en aangepast) uit niet-Indo-Europese talen, van volken waarmee men in contact kwam, zogenaamde substraatwoorden⁵. Ook zijn woorden overgenomen uit talen van naburige volken waarmee contacten waren: ‘leenwoorden’. Ik noem die liever ‘invoerwoorden’, want wat je leent moet je weer terug geven, terwijl invoerwoorden blijvend zijn. ‘Leenwoord’ is overigens zelf een leenwoord (uit het Duits, *Lehnwort*)⁶. Een moderne term zou zijn ‘allochtone woorden’.

Er zijn veel studies verricht over de ontwikkeling van de verschillende taalfamilies. Als voorbeeld van een moderne, zij het ietwat simplistische, benadering geldt de studie van Serva & Petroni (2007). Op basis van de overeenkomst in 200 woorden met veronderstelde gemeenschappelijke oorsprong, werden 50 (lang niet alle) Indo-Europese talen paarsgewijze met elkaar vergeleken. Op grond van de berekende verwantschappen tussen de talen werd een dendrogram, een ‘stamboom’ bepaald (zie Figuur). De tijdas van circa 6000 jaar werd geschat op basis van de geschatte gemiddelde snelheid waarmee het Italiaans in het Frans (1600 jaar) en het IJslands in het Noors (1100 jaar) overging. Het dendrogram geeft daarmee een evolutieschema voor de mogelijke ontwikkeling van de Indo-Europese talen. Een soortgelijk eenzijdig onderzoek (Bouckaert et al. 2012) resulteerde in een soortgelijk dendrogram, maar gaf ook conclusies over de verspreiding van de talen. Zoals al werd opgemerkt werd dit onderzoek slecht beoordeeld, onder meer door Martin Lewis⁴.

In het dendrogram van Serva & Petroni zien we dat de Germaanse talen nauw met elkaar samenhangen, maar dat het Engels afwijkt. Verder blijkt dat de Germaanse talen als groep het meest verwant zijn met de Italische (Romaanse) talen, maar dat die twee groepen al relatief lang geleden uit elkaar zijn gegaan. Volgens anderen is de Italische groep meer verwant met de Keltische. In elk geval hebben deze twee groepen waarschijnlijk ooit een eenheid gevormd met de Germaanse talen. De meeste taalgroepen zijn aan het begin van de diaspora afgescheiden – toen de bevolkingsgroepen nog niet op hun plaats van bestemming aangekomen waren. Sommige experts menen dat die eerste periode langer heeft geduurd^{1,2}. Dan zou de totale ontwikkelingstijd circa 8000 jaar zijn geweest.

Van de ons bekende Indo-Europese talen heeft het klassieke Grieks zich het eerst afgescheiden en deze taal is dan ook weinig verwant met de Germaanse talen. Slechts enkele talen zoals het Armeens (boven in de figuur) zijn ouder. Een beperking van de studie is dat vele talen, onder meer het Fries, ontbreken. De schatting van de ouderdom van de ‘afsplitsing’ berust op de interpretatie van de lage verwantschap met de andere Germaanse talen en is dus chronologisch gezien onrealistisch; het moderne Engels is nog geen 1000 jaar oud en is in feite na het Afrikaans de jongste Germaanse taal. Niettemin geeft dit dendrogram aardig weer hoe de Indo-Europese talen zich tijdens de diaspora kunnen hebben ontwikkeld.

Talen die zijn bestudeerd en geraadpleegd

De talen die stelselmatig met elkaar worden vergeleken zijn het Nederlands^{NL} en de vier verwante Germaanse talen Fries^{FK}, Duits^{DE}, Engels^{EN} en Zweeds^{SE}. Af en toe worden de Germaanse talen IJslands^{IS}, Noors^{NO} en Deens^{DK} erbij gehaald. Daarnaast worden regelmatig Grieks^{GK}, uit de Italische groep Latijn^{LN} en Frans^{FR} (en af en toe Italiaans^{IT} en Spaans^{ES}), uit de Slavische groep Tsjechisch^{CZ} en uit de Keltische groep Welsh^{WA} geraadpleegd (de vermelde afkortingen worden in de essays gebruikt). Een volledige vergelijking van circa 560 Nederlandse woorden met de equivalenten in de vier Germaanse buurtalen, is opgenomen als elektronische bijlage E2 bij dit boek. Waar deze series duidelijk onderlinge verschillen tussen de vijf talen vertonen, worden die bovendien onderaan in de essays vermeld. Een voorbeeld van een tamelijk 'homogene' serie, aangegeven met ^, is aarde[^] = *ierde*^{FK} = *Erde*^{DE} = *earth*^{EN} = *jord*^{SE} (#joerdh); wanneer de uitspraak van een woord (Duits en Engels daargelaten) afwijkt van wat je zou denken is een fonetische benadering toegevoegd, aangegeven met #. Een voorbeeld van een heterogene serie, aangegeven met *, met kennelijk verschillende achtergronden, is adem* = *azem*^{FK} = *Atem*^{DE} = *breath*^{EN} = *anda*^{SE}.

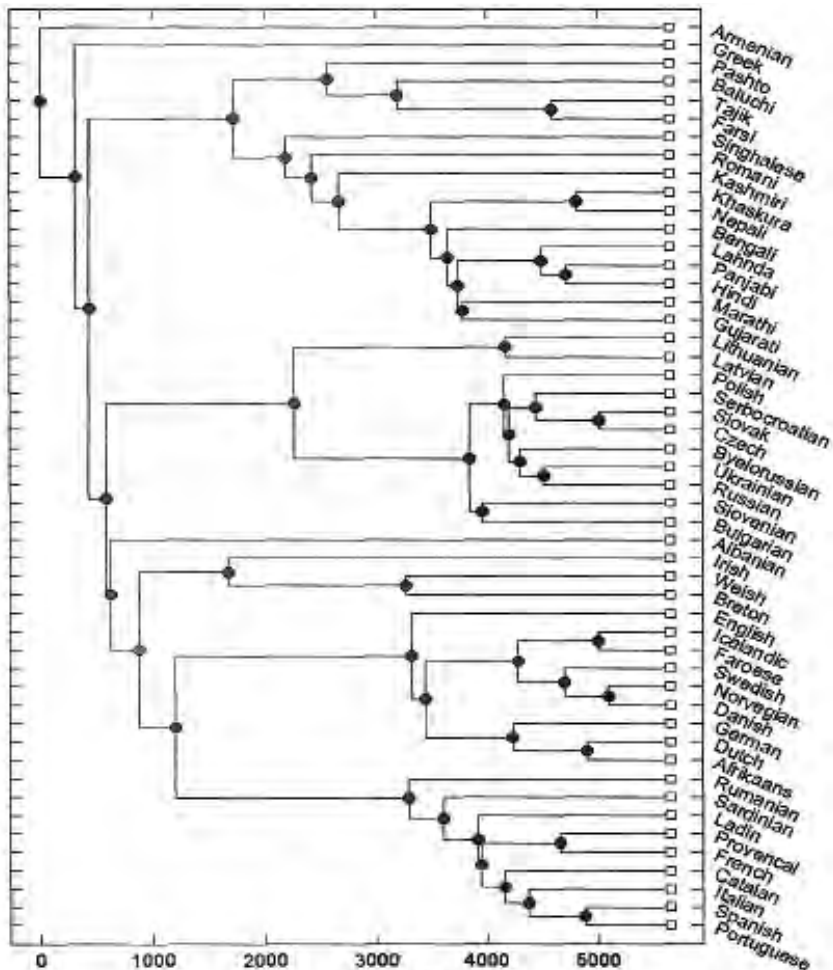

Fig. 1. Verwantschappen van 50 Indo-Europese talen met de suggestie van een evolutieschema (Serva & Petroni 2007). De tijdas van ruim 6000 jaar is wellicht te kort.

Iets over Proto-Indo-Europese oervormen

Het vergelijkend etymologisch onderzoek van Indo-Europese talen heeft ertoe geleid dat ‘oervormen’ zijn gereconstrueerd, vooral op basis van talen waarvan het langst beschreven bronnen bekend zijn. Dit geldt vooral voor Grieks en Sanskriet, die relatief weinig veranderd lijken te zijn, en die bijvoorbeeld de zinsbouw en 7 of 8 van de 8 naamvallen van het PIE hebben bewaard, zoals het Litouws. Als basisliteratuur voor dit boek zijn voornamelijk twee bronnen gebruikt. De belangrijkste bron is de *Indo-European Etymological Dictionary*^{IED}, de digitale bewerking door A.M. Lubotsky en medewerkers van het *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* door Julius Pokorny (1887-1970)⁸. Hierin zijn meer dan 2000 lemma’s opgenomen. De bovengenoemde ‘oude talen’ worden vaak in het werk van Pokorny geciteerd. De tweede bron is het Etymologisch Woordenboek^{EWN} door Van Veen en Van der Sijs (1993). Gegevens uit het EWN, aangevuld met andere bronnen zijn door Nicoline van der Sijs (2010b) gedigitaliseerd onder de naam Etymologiebank^{ETB}.⁹

Een belangrijke methode was het opsporen van één of meer Proto-Indo-Europese oervormen en die te vergelijken met de Germaanse (en, voor zover mij bekend, anderstalige) woorden voor allerlei zaken en begrippen. In het werk van Pokorny kun je oervormen vinden door te zoeken naar Engelse of Duitse trefwoorden, in het werk van Mallory & Adams is een woordenlijst Engels – Proto-Indo-Europees opgenomen en een lijst van PIE vormen met het Engelse equivalent, die je vrij gemakkelijk kunt langslopen. In de spelling van de oervormen komen symbolen voor die een benadering vormen van de vermoedelijke uitspraak van deze stamwoorden, gebaseerd op talen die nu nog worden gesproken. De systemen van Pokorny en Mallory verschillen aanzienlijk, maar in Appendix 1 van het laatste werk is een tabel van PIE symbolen opgenomen met corresponderende symbolen in verschillende talen. De lijsten en beschrijvingen van Mallory bevatten meer oervormen, die vaak meer specifiek zijn, maar bij Pokorny worden de afleidingen uitgebreider behandeld.

Uiteindelijk zijn alleen oervormen van Pokorny-Lubotsky cum suis gebruikt. Hoewel dit werk verouderd is, biedt het nog steeds een zeer volledig overzicht van de samenhang van al de oervormen met vele dochtertalen. Bovendien zijn ze direct elektronisch te raadplegen. De oervormen die in mijn boek worden gebruikt, circa 350, zijn opgenomen in de elektronische bijlage E3. De notatie van de oervormen in de essays is grotendeels die van Pokorny-Lubotsky cum suis. De meeste tekens zijn bekende letters, maar sommige zijn ons vreemd. Met die gemakkelijk weergegeven konden worden is dat hier ook gebeurd, zoals \bar{e} voor ‘ee’; voor enkele andere (zie hieronder) zijn benaderingen aangegeven. In andere gevallen zijn vereenvoudigingen aangebracht. De in de essays vermelde oervormen zijn tamelijk gemakkelijk op te zoeken. Op grond van overeenkomsten met de Italische en Germaanse talen en de interpretatie op basis van de uitspraak van mij bekende talen is voor het Nederlands een transliteratie gevolgd zoals in de elektronische bijlage E4 is weergegeven. De gekozen notatievorm is als volgt: ‘*dhēig*’- en ‘*ghrebh*’-². Dit zijn twee voorbeelden uit essay 1. De toevoeging 2 in het tweede voorbeeld geeft aan dat deze oervorm verschillende betekenissen heeft en dat het hier gaat om de tweede betekenis.

Iets over de geschiedenis van de Germaanse talen

Het ‘oergebied’ van de Germanen omvatte sinds circa 2500-3500 jaar geleden het huidige Denemarken, Sleeswijk-Holstein, Zuid-Zweden en de kust van Zuid-Noorwegen. Het breidde zich na circa 500 jaar uit tot de kuststreken van Noord-Duitsland en Nederland. Tijdens deze migraties ontstonden drie groepen van Germaanse talen, het Noord-Germaans, het Oost-Germaans en het West-Germaans. De Oost-Germaanse talen, waartoe het Gotisch behoorde, zijn grotendeels in de vroege Middeleeuwen uitgestorven, maar van het Gotisch

is er wel aardig wat bekend omdat een bijbelvertaling uit de 4e eeuw bewaard is gebleven. Van de vijf talen en hun voorlopers die in het centrum staan van onze beschouwingen behoort het Zweeds tot de Noord-Germaanse talen, en de overige vier tot de West-Germaanse talen. Het Oudfries en het Angelsaksisch behoorden tot het Ingveoons, een oudere westelijke subgroep, terwijl het Nederlands en het Duits uit een oostelijke subgroep zijn voortgekomen. Het Oudfries en het Oudnederlands zijn wat betreft de woordenschat steeds meer op elkaar gaan lijken, door wederzijdse invoer van woorden.

Het Oudengels heeft de volgende zeer merkwaardige ontwikkeling doorgemaakt. In de 10e eeuw onderwierpen Noormannen een Frans dialect sprekende bevolking van het gebied dat nu Normandië uitmaakt¹⁰. De nieuwe heersers spraken een Noord-Germaans dialect, maar namen door contact met de lokale Franse bovenlaag de regionale taal over; zij gaven ook de naam aan de regio. Enkele generaties later, in 1066, veroverden deze Normandiërs onder Willem de veroveraar grote delen van Engeland na de Slag bij Hastings te hebben gewonnen (de ‘*Norman conquest*’)¹¹. De Germaanse bevolking in Engeland, die uit Noordwest-Duitsland en zuidelijk Scandinavië afkomstig was, Germaanse dialecten sprak en al goed georganiseerd was, werd na de nederlaag gedwongen het Normandische Frans over te nemen. Dit ging geleidelijk en betrof vooral de woordenschat, terwijl de basis Germaans bleef. Zo ontstond het moderne Engels.

Er raakt steeds meer bekend over de verschillende oudere vormen van Germaanse talen. Zo is vrij veel bekend van het Oudnederlands (< 1200) en het Middelnederlands (circa 1200-1500), waarvan al sinds de 19e eeuw woordenboeken zijn samengesteld^{12, 13}. Iets dergelijks geldt voor de twee grote ontwikkelingsfasen van het Engels die bekend staan als Oudengels = Angelsaksisch (5e tot 12e eeuw), en Middelenengels (12e tot 15e eeuw)¹⁴. Ook het Oudfries is goed bekend¹⁵. Vanzelfsprekend was de overeenkomst tussen de vroege vormen van Nederlands, Fries, Duits, Engels en Zweeds nog groter dan die tussen de moderne vormen nog steeds is.

In de vergelijking tussen de talen die in dit boek aan de orde zijn is vrijwel geen aandacht besteed aan dialecten¹⁶. Omdat langzamerhand van veel dialecten, zoals de Nederlandse, Nedersaksische en Friese, woordenboeken zijn verschenen, is het nu mogelijk om die met elkaar en met de meer officiële talen te vergelijken. Dat valt echter buiten het bestek van deze studie. Wel blijkt dat in de dialecten woorden en oude spellingen daarvan bewaard zijn gebleven die vroeger in de talen werden gebruikt.

Germaanse talen onderscheiden zich van andere Indo-Europese talen door een vrij groot aantal woorden die niet van Indo-Europese oorsprong zijn. Dit kunnen nieuw verzonden woorden zijn voor zaken die in nieuw ontdekte streken werden aangetroffen. Ook kunnen het ‘substraatwoorden’ zijn, woorden overgenomen van een volk dat in de ingetrokken streek al leefde vóór de Germanen er belandden. Zo wordt er wel verondersteld dat knecht, wijf en ziel uit zo’n ‘substraattaal’¹⁷ zijn overgenomen. Er wordt onderzoek gedaan naar en gespeculeerd over het waarschijnlijke contact dat de Germanen hebben gehad met deze vroegere bewoners. Zo heeft dit volk waarschijnlijk het twintigtalig stelsel gebruikt, waarvan sporen in Germaanse (en ook Keltische) talen zijn achtergebleven. Denk aan telwoorden voor onder meer 80 in het Frans (quatre-vingt = 4x20) en het Deens (*fjers* = 4x20). Zie essay 57. Dit was een aanleiding om het Baskisch als substraattaal te veronderstellen, omdat de Basken het 20-talig stelsel gebruiken. Volgens een voorzichtige schatting is 10% van de Germaanse woorden uit pre-Indo-Europese talen overgenomen. Op de discussies over dit begrip ga ik hier niet verder in.

De Germaanse talen hebben al van oudsher veel allochtone woorden opgenomen⁷. Het Nederlands heeft door de internationale contacten, met name via handel en cultuur, veel woorden overgenomen. In het Chronologisch Woordenboek^{CHW} van Nicoline van der Sijs (2010a) zijn naast de autochtone woorden duizenden allochtone woorden vermeld,

in volgorde van de eerste bekende schriftelijke registratie. Hoogstwaarschijnlijk zijn de meeste oudere autochtone woorden ouder dan de eerste registratie aangeeft, maar het geeft toch een idee. Een van de oudste inheemse woorden, al bekend sinds de Romeinse periode, is ‘wad’, bekend sinds 107 en afkomstig uit een Latijnse bron. De oudst bekende geschreven Germaanse teksten zijn die op runenstenen, waarop inderdaad letters werden gekerfd¹⁸. Zij dateren van de 2e eeuw. Een belangrijke bron uit de post-Romeinse periode waren de aantekeningen (glossen)¹⁹ die in het toenmalige Nederlands in de kantlijn werden gemaakt bij het kopiëren van de Latijnse tekst van de Lex Salica, de Salische Wet, een op het Romeinse recht gestoeld wetboek voor de ‘Salische Franken’²⁰. Die dus uit Salland kwamen. Oorspronkelijk zouden ze van de kust van Groningen en Oost-Friesland afkomstig zijn en ook Fries bloed hebben²¹. Een voorbeeld is ‘gaard’, bekend sinds de 8e eeuw. Vanaf de 11e eeuw komen steeds meer gedateerde bronnen ter beschikking. Enkele voorbeelden door de eeuwen heen: ‘dijk’ sinds 1035, ‘sleutelbloem’ sinds 1514, ‘zintuig’ sinds 1678, ‘vrijhandel’ sinds 1851; vanaf de 19e eeuw zijn de meeste nieuwe woorden overgenomen, vooral uit het Frans en later het Engels. Leenwoorden zijn geregistreerd vanaf de Romeinse tijd, bijvoorbeeld ‘trecht’ sinds 300 (uit het Latijn); latere voorbeelden zijn ‘kerk’, 777 (uit het Grieks), ‘fontein’, begin 13e eeuw (één van de eerste Franse leenwoorden), ‘kaars’, 1240 (Duits), ‘eiland’, 1240 (Fries), ‘risico’, 1525 (Italiaans), ‘armada’, 1588 (Spaans), ‘milieu’ (Frans) sinds 1888, ‘plastic’ sinds 1948 (Engels) en ‘diskette’ sinds 1980 (Engels).

Klankverschuivingen

Een ander onderscheid tussen Germaanse en andere Indo-Europese talen en is het veelvuldig veranderen van klanken, zowel van het Indo-Europese naar het Germaans als binnen de Germaanse talen, en zowel van medeklinkers als van klinkers. De bekendste is de Eerste Germaanse Klankverschuiving²² betreffende klankverschuivingen van stemhebbende naar stemloze medeklinkers. Die veranderingen zijn systematisch onderzocht en uitgewerkt door Jakob Grimm (1785-1863), één van de gebroeders Grimm (van de sprookjes). Voorbeelden zijn de verschuiving van ‘p’ naar ‘v’, zoals in Latijns *pater* naar Nederlands vader, van ‘f’ naar ‘b’: *prater*^{LN} naar broeder, en van ‘k’ naar ‘h’: *kardia*^{GK} naar hart.

Een tweede groep is bekend als de Ingveonse klankverschuivingen²³. De Ingvaeones waren door de Romeinen aangeduide Germaanse stammen die langs de Noordzeekusten woonden en die Oudfries, Oudengels en Oudsaksisch spraken. Die worden samen wel het Noordzeegermaans genoemd. Het Nederlands hoort daar niet bij maar heeft via het Fries wel gemeenschappelijke kenmerken. Het gaat hier onder meer om verschuivingen van nasaal naar meer open, van *Rücke*^{DE} via rug naar *rêge*^{FK} en *ridge*^{EN}.

Over de opbouw van Germaanse woorden

Ten slotte nog iets over de opbouw van woorden. De Semitische talen staan erom bekend dat zij rijk zijn aan woordgroepen, ‘wortels’, met eenzelfde grondbetekenis en een vaste structuur van medeklinkers, meestal drie^{24, 25}, wat leidt tot twee lettergrepen. De klinkers daartussen kunnen variëren, waardoor woorden met verwante maar verschillende betekenissen worden gevormd. De klinkerwisseling, ook bekend onder de naam ablaut²³, is typisch voor de Indo-Europese talen (maar is ook te vinden in de Semitische talen). Wat betreft de Germaanse talen wordt vooral verwezen naar de sterke werkwoorden. Een voorbeeld is binden, bond, gebonden = *bine bûn bûn*^{FK} = *binden band gebunden*^{DE}

= *bind bound bound*^{EN} = *binda band bundit*^{SE}. Hier horen we al minstens 7 klanken: ‘ih’, ‘oh’, ‘oe’, ‘ie’, ‘ah’, ‘ai’, ‘au’, en de ablauten variëren. Klinkerwisseling komt echter ook heel veel voor bij etymologisch verwante woorden in verschillende Germaanse talen, en dit boek staat er vol mee! Het verschijnsel komt in extreme mate voor bij woorden voor molen en aanverwante woorden (essay 58). Die medeklinkercombinaties vormen net als in de Semitische talen de wortels van de PIE talen²⁶. Bij de meeste taalgroepen die uit het PIE zijn ontstaan is deze structuur deels verdwenen of minder duidelijk, maar juist bij de Germaanse talen is die gehandhaafd. De Germaanse wortel is vaak een combinatie van twee medeklinkers (of medeklinkercombinaties) waartussen een klinker(combinatie) kan variëren, wat hier wordt aangegeven met m-k-m.

Zo’n lettercombinatie heet een lettergreep. Dit woord is in het midden van de 17e eeuw ingevoerd als Nederlands equivalent van syllabe, dat komt van *sul-labē*^{GK}, dat ‘bij elkaar grijpen’ betekent; dit zijn de equivalenten: *wurdlied*^{FK} = *Silbe*^{DE} = *syllable*^{EN} = *stavelse*^{SE} = *syllabe*^{FR}. Het Zweedse *stavelse* is afgeleid van *bokstav* (vergelijk *Buchstabe* en oud-Nederlands boekstaaf en boekstaven, dat nog steeds gebruikt wordt). Een boekstaaf is een staafje gesneden uit beukenhout (of ander hout), waarop (runen)tekens werden gegrift, die wij nu letters noemen (naar *littera*^{LN}). De Scandinaviërs griften ook op steen (Fig. 14).

Het woord lettergreep bestaat zelf uit twee lettergrepen als een samenhangend groepje letters; meer beeldend kan het niet. Deze structuren worden aangegeven met m-k-m-k-m. De Germaanse talen munten uit in het beeldend combineren van twee eenlettergreepwoorden. Naast eenlettergrepige woorden komen ook veel woorden van twee lettergrepen voor, zoals het woord letter. Aan deze combinaties kunnen voor- en achtervoegsels worden gekoppeld, zoals bijvoorbeeld bij meervouden (lettergrepen). Simon Stevin²⁷, uitvinder en adviseur van Prins Maurits, die aan de orde komt in essay 57, was wellicht de eerste die de Nederlandse rijkdom aan korte woorden zag en wist van het gemak waarmee deze konden worden gecombineerd.

Van der Sijs^{CHW} vermeldt dat circa 50% van de gesproken woorden eenlettergrepig zijn en nog eens 30% tweelettergrepig. Een Duits onderzoek²⁷ wees uit dat in teksten het aantal woorden met 1 lettergreep 58%, en met 2 lettergrepen 28% bedroeg en dat deze waarden verder afnamen volgens een statistische verdeling, de hyper-Poisson-verdeling. Dat zijn vergelijkbare cijfers. Volgens onderzoek van de Stichting Open Taal²⁸ is de frequentieverdeling van het aantal letters per woord, berekend over alle circa 316.000 Nederlandse woorden, scheef-normaal, ofwel een wat steilere stijging van het aantal woorden met één letter (22) tot het aantal woorden met 10 letters (38.000) en dan een flauwere daling tot uiteindelijk één woord met 38 letters. Naar mijn ruwe schatting komt dit erop neer dat in het Nederlands circa 2% woorden van één lettergreep voorkomen en circa 5% woorden van twee lettergrepen. Dat zijn er dus niet eens zo veel. Maar zoals in het begin van deze alinea duidelijk werd: de korte woorden worden aanzienlijk meer gebruikt dan de langere!

Over eventuele verschillen in bondigheid tussen Germaanse talen en tussen Germaanse en andere taalgroepen lijkt weinig bekend te zijn. Ook over de kunst van het combineren van elementaire woorden tot samenstellingen, vaak van het type m-k-m-k-m of m-k-m-k-m-k-m, waar Stevin al aan heeft gewerkt, is weinig of geen literatuur te vinden. Dat heeft mij ertoe gebracht zelf wat onderzoek te doen en daarover wordt in de essays 59 en 60 gerapporteerd.

Hiermee wordt de Inleiding besloten en beginnen de 60 essays.